

TARİX

UOT 94 (479.24)

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2025.1.9>

İSMAYIL HACIYEV

NAXÇIVAN ƏYALƏTİ VƏ ORDUBAD DAİRƏSİNDƏ VERGİ
VƏ MÜKƏLLƏFİYYƏTLƏR

Məqalədə Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya ordusu tərəfindən ilhaq edilməsindən sonra siyahıyaalınmanın tətbiq edilməsi və bunun nəticəsində əhalidən alınan vergilər, onların yerinə yetirməli olduqları mükəlləfiyyətlərdən bəhs edilmişdir. Burada əsasən Naxçıvan əyalətlərindən və Ordubad dairəsindən toplanılan vergilər, onun əsas qaydaları, vergi növləri, natural və pulla alınan vergilər, əyalət, dairə və mahallardan toplanılan vergilərin miqdarı, iltizama verilən sahələr tədqiqatə cəlb edilmiş, faktik materiallar əsasında təhlillər aparılmışdır. Vergilər toplanarkən əhalinin cinsi, evlilik səviyyəsi, müxtəlif dinlərin nümayəndələrindən alınan vergilərin müxtəlifliyinin nəzərə alınması da öyrənilmişdir.

Tədqiqat aparılarkən əhalinin yerinə yetirməli olduqları mükəlləfiyyətlərdən də bəhs edilmiş, bir sıra hallarda onların vergilərlə əvəz edilməsi, xan nökrələrinin qulluğunda durmaq, onları yedizdirmək kimi formalardan istifadə edilməsi də aydınlaşdırılmışdır.

Açar sözlər: Naxçıvan əyaləti, Ordubad dairəsi, kameral təsvirlər, vergilər, mükəlləfiyyətlər.

Giriş. XIX əsrin 20-ci illərində Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra həmin ərazilərdə, eləcə də Naxçıvanda da Rusiya işğal rejimi qurulurdu. Rusiyanın Naxçıvan bölgəsinə münasibətdəki siyasəti təxminən yarım əsrlik bir dövrdə müxtəlif mərhələlərdən keçərək onun işğalı ilə başa çatdı. Bununla da bütün Şimali Azərbaycan torpaqları kimi Naxçıvan bölgəsinin də tarixində yeni, ağır Rusiya müstəmləkəçiliyi dövrü başladı. İlk növbədə 1828-ci ildə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində “Erməni vilayəti” yaradıldı. Müvəqqəti idarə vilayət idarəsi ilə əvəz olunmağa başladı. Yeni Əsasnamə qəbul edildi və bu Əsasnaməyə görə Naxçıvan əyaləti və Ordubad dairəsində polis idarə sistemi olduğu kimi saxlanıldı. Ehsan xan və Şıxəli bəy polismeyster təyin olundular və onlar “Erməni vilayəti”nin rəisinə tabe idilər.

Çar hökuməti 1840-cı ildə yeni idarə sistemi yaratdı. Yerli məmurlar vəzifələrindən kənarlaşdırıldı. Ehsan xan və Şıxəli bəy də polismeyster vəzifəsindən çıxarıldı. Ehsan xan süvari dəstəsinin komandiri təyin olundu. Bu islahat da özünü doğrultmadığından Qafqazda canişinlik, sonra isə quberniya yaradıldı. Naxçıvan və Ordubad qəzaları İrəvan quberniyasının tərkibinə daxil edildi. 1850-ci ildə Ordubad qəzası ləğv olunaraq Naxçıvan qəzasına birləşdirildi. 1886-cı ildə Naxçıvan bölgəsinin ümumi əhalisi 108.379 nəfərdən ibarət olmuşdur.

Naxçıvan bölgəsinin əhalisinin əksəriyyəti kəndlilərdən ibarət idi. Kəndlilər isə aztorpaqlı və torpaqsız idi. Buna baxmayaraq onların üzərinə yüksək vergi və mükəlləfiyyətlər qoyulurdu. Sahibkar və dövlət kəndliləri ağır vergi və mükəlləfiyyətlər daşıyırdı. Vergi və mükəlləfiyyətlərin ağırlığı, bunun nəticəsində yaranan vergi borcları kəndlilərin vəziyyətini ağırlaşdırırdı.

Naxçıvan əyalətində vergi və mükəlləfiyyətlər: Rusiya işğalından sonra əhalinin siyahıya alınmasına xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Bununla bölgədə həm əhalinin sayı, yaş səviyyəsi, cinsi, subay və evli olması ilə yanaşı, həm də onların vergiyə cəlb olunmaları, yerinə yetirəcəkləri mükəlləfiyyətlərin formaları haqqında dürüst və dəqiq məlumatlar lazım idi. Bunun üçün Paskeviçin tapşırığı, İ.Şopenin rəhbərliyi ilə başqa əyalət və dairələrlə yanaşı, Naxçıvan əyaləti və Ordubad dairəsi üzrə kameral təsvirlər hazırlanmışdır [10, s. 40]. Naxçıvan əyaləti üzrə 6, Ordubad dairəsi üzrə 6 kameral təsvirlər 1831-1832-ci illərdə tərtib edilmişdi. Naxçıvan əyalətinə Naxçıvan şəhəri, Naxçıvan mahalı, Əlincəçay mahalı, Məvazixatın mahalı, Xok mahalı, Dərələyəz mahalı, Ordubad dairəsi üzrə isə Ordubad şəhəri, Ordubad mahalı, Əylis mahalı, Dəstə mahalı, Biləv mahalı və Çənnəb (Çinanab)

mahalı daxil idi. Kameral təsvirlərə görə Naxçıvan şəhərində 3.651 nəfər (1.892 kişi, 1749 qadın), Naxçıvan mahalında 4.191 nəfər (2.205 kişi, 1.989 qadın), Əlincə mahalında 1.848 nəfər (987 kişi, 861 qadın), Məvazixatın mahalında 1.497 nəfər (811 kişi, 686 qadın), Xok mahalında 1.375 nəfər (727 kişi, 648 qadın), Dərələyəz mahalında isə 4.583 nəfər (2.411 kişi, 2.171 qadın) yaşayırdı. Bütövlükdə Naxçıvan şəhəri və 5 mahalında 17.138 nəfər (9.033 kişi, 8.105 qadın) var idi [10, s. 51].

Bundan əlavə Naxçıvan əyalətində 2.690 nəfər yerli erməni, 10.679 nəfər isə İrandan bura köçürülən ermənilər də olmuşdur. Beləliklə, Naxçıvan əyalətində 30.507 nəfər əhali yaşamışdır. Bu əhalinin müəyyən qismi vergi ödəyir və mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdi.

Əhalinin siyahıya alınması ilə yanaşı, şəhər və mahallardakı əhalinin məşğuliyyət növü göstərilir, buradakı boyaqxanalar, meyxanalar, sabunxanalar, dəyirmanlar, emalatxanalar, dükanlar, məscidlər və b. xarakterli sənətkar emalatxanaları da qeydə alınır və onların müəyyən qismi vergiyə cəlb olunurdu. Qeyd olunan dövrdə əyalətdə yaşayan təbəələr tələb olunan vergiləri məcburi qaydada ödəməli idilər. Rus müəllifi V.Qriqoryev Naxçıvan əyalətində yaşayan əhalini vergi verənlər və vergidən azad olanlar olmaqla iki əsas sinfə bölmüşdür [14, s. 98]. Vergi verməkdən azad olanlar xanlar, bəylər, seyidlər və yüksək rütbəli ruhanilər idi. Vergi verənlər isə sənayeçilər, tacirlər, sənətkarlar, kəndlilər və torpaq sahibləri idi [12, s. 94]. Dinc dövrdə öz evlərində yaşayan hərbi qulluqçular və əsgərlər bütün vergilərdən azad olunurdu. Onlar kənd təsərrüfatı işləri ilə məşğul olsalar da, müharibə vaxtı xanın çağırışı ilə onun sərəncamına gəlirdilər. V.Qriqoryev yazır ki, vergi işlərinə xan məmur vergilərin toplanması, miqdarının müəyyənləşdirilməsi və maliyyə işlərinə baxırdı. İran şahının vəliəhdi Abbas Mirzə altı ildə bir dəfə öz məmurlarını Naxçıvan əyalətinə göndərirdi. Məmurlar iki nüsxədən ibarət olan siyahı hazırlayırdılar. Siyahıda aşağıdakı məsələlər əks olunurdu: əhalinin sayı, əkinlərindən, bağlarından, bostanlarından, mal-qaradan əldə olunan gəlirlər, daş karxanalarından, dükanlardan, toxucu müəssisələri və hamamlardan, bazar və tərəzidən əldə edilən gəlirlər, tacirlərin və sənətkarların qazanc mənbəyi və sairə. Bu siyahının nüsxələrindən biri şah yına göndərilir, o biri isə vergiləri toplamaq üçün xanın dəftərxanasında saxlanılırdı. Xan ildə üç dəfə vergiyığanları vergiləri toplamaq üçün kəndlərə göndərirdi. Rəiyyət vergilərlə yanaşı, biyar və əvariz adlı mükəlləfiyyətlər daşıyırdı.

V.Qriqoryevin göstərdiyi kimi əkinçilikdən, bağçılıqdan və digər təsərrüfat sahələrindən vergilər toplanırdı. Toplanan vergi növlərindən başlıca vergilər tüstü pulu, şəxsi vergi, baş pulu və ev pulu vergiləri idi. Vergilər təkcə pulla deyil, həm də natural şəkildə toplanırdı. Mal-heyvana görə mal pulu, qoyun pulu, arı pulu alınırdu. Sənətkarlardan da vergi alınırdu. Tacirlərin, sənətkarların və dükan sahiblərinin dövriyyə kapitalının 1 faizi xəzinəyə alınırdu. Gömrük və başqa rüsumlardan başqa, şəhərə girən hər yük üçün 8 qəpik alınırdu və buradan ildə toplanan 40 түмәнə yaxın vəsait xana çatırdı.

Naxçıvan şəhərində və əyalətində bütün şəhər və kənd əhalisi (kəngərlilərdən başqa) vergi ödəyirdi. Qacarlar dövlətini Qarabağ tərəfindən qoruyan qaraçorlular da vergidən azad idilər. Onlar mahal mirbölüyünə ildə bəxşiş kimi 300 qoyun və 100 batman yağ ödəyirdilər. Kəngərlilər isə müharibə zamanı evpulu, başpulu və malpulu vergilərindən azad idilər. Sülh vaxtı isə kəngərlilər birlikdə qeyd olunan vergilərin əvəzinə ildə gümüş pulla 1.260 түмән 3 rubl 60 qəpik vergi ödəyirdilər [14, s. 108].

Xanın özü də 2 şah kəndi üçün (Küznut və Culfa) Abbas Mirzəyə ildə müəyyən məbləğ miqdarında pul ödəyirdi. Xan Küznut kəndinə görə ildə iki min түмән ödəməli idi. Bunun üçün Küznut kəndində əkilən pambığın yarısını götürməyə xana icazə verilmişdi ki, bu da 1.500 түмән edirdi. Qalan 500 түмənin yerinə isə 300 xalvar taxıl alınırdu. Culfa kəndinə görə isə 500 түмән alınırdu. Daş kəsilməsinə görə alınan 50 түмən və Culfa bərəsindən əldə edilən 200 түмən də buraya daxil idi. Qalan məbləğ isə başpulu, evpulu və əkinçilik məhsullarından yığılırdı [14, s. 108-109].

Kənd təsərrüfatında bəhrə vergisi (bəzən buna “mal-cəhət” də deyilirdi) daha geniş yayılmışdı. Məhsul yığımından sonra xanın nöqərləri yığılmış məhsulun miqdarını müəyyənləşdirirdilər. Bundan sonra xəzinə torpaqlarından toplanmış məhsulun hər 10 hissəsindən 3,5 hissəsi xanın, qalanı isə torpağı becərənlərin payına düşürdü. Mülkədar torpaqlarından toplanmış məhsulun 1,5 hissəsi

mülkədarın, 2 hissəsi xəzinənin, qalan hissəsi isə torpağı becərənin payına düşürdü. Bəhrənin iki hissəsi buğda ilə, bir hissəsi isə arpa ilə ödənilirdi [14, s. 105].

XIX əsrdə mal-qaradan alınan vergilər də kəndlilərin yaşayışına çox pis təsir göstərirdi. Mal-qara üçün gümüş pulla alınan vergilərin miqdarı aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir: camış üçün 1 manat, at üçün 1 manat, inək üçün 50 qəpik, ulaq üçün 50 qəpik, yük daşıyan at üçün 2 manat və s. Öküz və kəllər üçün vergi alınsa da, minik atlarından heç bir vergi alınmırdı. Qoyun saxlayan hər bir baş qoyun üçün gümüş pulla 20 qəpik qoyun pulu ödəməli idi [14, s. 105]. Naxçıvan əyalətinin maldarları heyvanlarını dövlətə məxsus örtüş və çəmənliklərdə otardıqları üçün xəzinəyə “çöpbaşı” adlı xüsusi vergi verirdilər. Maldarlardan “çobanbəyi” adlı vergi də alınırdı. Bu vergi mal-qaranın feodal torpaqlarında otarılması üçün alınırdı. Maldarlar hər yüz qoyun və keçidən müəyyən miqdarda pay verməli idilər. Bundan əlavə, maldarlar xana yağ, yun və başqa məhsullar da verirdilər. Maldarlardan alınan vergilərdən başqa, sərdar öz mal-qarasını saxlamaq üçün də elatlardan yem alırdı. Hər bir elat ildə sağılan bir baş qoyuna görə yarım batman yağ, sağılan və sağılmayan qoyunlara görə isə müəyyən miqdarda yun verməli idi [18, s. 1127].

1828-1833-cü illərdə 5 növ kənd təsərrüfatı məhsullarından Naxçıvan əyaləti üzrə natural vergilərin miqdarını İ.Şopen müəyyən edə bilmişdir. Belə ki, 1828-ci ildə buğdadan 11 batman, arpadan 21 batman, darıdan 11 batman, çəltikdən 18 batman, pambıqdan 6 batman natural vergi alındığı halda 1833-cü ildə vergilərin miqdarı artırılaraq müvafiq olaraq 60, 22, 17, 19 və 54 batmana qaldırılmışdır [18, s. 1223-1226].

Naxçıvan şəhərinin 1831-ci il Kameral təsvirinə görə İran hökumətinin vaxtında toplanan xəzinə gəlirləri aşağıdakı kimi olmuşdur: 177 xalvar 11,25 batman taxıl, 19 sahə üzrə 4.840 tümən pul gəlirləri [2, v. 81-82].

Əlinçəçay mahalının 1831-ci ilə aid Kameral təsvirində Xanağa kəndinin (indiki Xanəgah kəndi – İ.H.) 100 xalvar suvarılan və daha az miqdarda əkinə yaralı dəmyə torpaqlarının olduğu qeyd edilmişdir.

Kənd sakinləri 1727-ci ildə cəmi 9.751 ağca vergi ödəmişdilər. Müqayisə üçün deyək ki, 43 bennakın və 11 subayın yaşadığı Bənəniyar kəndi 14.567 ağca, 59 bennak və 3 subayın yaşadığı Kırna kəndi 10.960 ağca, 44 bennakın və 5 subayın yaşadığı Saltaq kəndi 12.709 ağca, 27 bennak və 9 subayın yaşadığı Ərəzin kəndi 9.721 ağca vergi ödəmişdi [11, s. 68-95].

Kəlbəli xanın böyük oğlu, 1820-ci ildə Naxçıvan hakimi təyin edilən Nəzərəli xana məxsus olan Xanağa kəndində 1831-ci ildə 146 nəfər yaşayırdı. Kənd sakinlərinə məxsus 1 işlək və 4 yararlısız dəyirman, 15 arı ailəsi, 23 camış, 76 öküz, 68 inək, 30 buzov, 23 at, 233 qoyun, 207 keçi, 13 ulaq var idi. Mülkədar Nəzərəli xan vergi kimi 22 xalvar 4,75 batman taxıl, sakinlər isə 40 tümən 5 pənahabad 9,5 şahı pul ödəyirdilər [3, v. 169].

XIX əsrdə Naxçıvan vilayətində vergi sistemi çox mürəkkəb olmuşdur. Bir sıra sahələr icarəyə verilirdi və icarə hüququ qazanan adamlar tez-tez dəyişilirdi. Vergilərin bir qismi pulla alınırdı. Pulla alınan vergilər bilavasitə və bilvasitə olmaqla 2 qrupa ayrılırdı. Adambaşına, ev başına, icma şəklində ödənilən, heyvandarlıq, arıçılıq, dəyirman, bez toxuyanlardan, erməni kilsəsindən, daşınmaz əmlakın kirayəsindən və ticarətçilərin dövriyyə kapitalından bilavasitə vergi alınırdı [18, s. 1142].

İltizama verilən sahələr bilavasitə vergilər idi. Nağd pulla alınan vergilərdən biri başpul adlanırdı. 15 yaşına çatmış hər bir müsəlman 6 minaltun və ya gümüş pulla 1,2 rubl vergi alınırdı. 15 yaşından aşağı olan uşaqlardan və qadınlardan vergi alınmırdı. Ermənilərdən alınan başpulu isə 10 minaltun və ya 2 gümüş rubl idi. Kətxuda və məliklər kəndə yeni gələnlər haqqında xana xəbər verməli idilər, əks halda vergi subyektini gizlətmək günahı ilə ağır cəzaya məruz qalırdılar [14, s. 103].

Müsəlman və ya erməni olmasından asılı olmayaraq, hər ailədən 2 rubl evpulu alınırdı.

Meyvə və üzümün 1 xalvarı üçün 6 rubl vergi alınırdı. Xəzinə torpaqlarında əkilən yoncadan da taxılda olduğu kimi vergi alınırdı. Mülkədar torpaqlarında əkilmiş yoncanın hər xalvarına görə 6 rubl vergi alınırdı.

Şəhər və kənd dəyirmanlarından ildə 8 rubl, iltizama verilmiş karvansaralardan əldə edilən gəlirin isə 20 faizi alınır ki, bu da ildə 80 түмән edirdi.

İllik vergilərin strukturunda iltizama verilən sahələr xüsusi yer tuturdu. Xəzinəyə gəlir verən müxtəlif sahələr müəyyən miqdarda pulun müqabilində ayrı-ayrı adamlara satılırdı. Həmin şəxs xəzinənin müəyyən etdiyi məbləği əvvəldən ödədikdən sonra il ərzində həmin sahədən gələn gəliri öz xeyrinə yığır.

Naxçıvan əyalətində 10-dan çox sahə iltizama verilirdi. Culfa kəndində Araz üzərindəki keçid bərəsi həmin kəndin sakinlərinə 160 түмән iltizama verilmişdi. Bərə ilə Arazın o tayına keçirmək üçün yüklü və yüksüz olmasından asılı olmayaraq bir at və iribuynuzlu heyvan üçün 8, yüklü olub-olmamasından asılı olmayaraq ulaq üçün 4, piyada adamdan 4, 1 qoyun üçün 2, bütöv ailə üçün 50, Xorasanda dəfn olunmaq üçün aparılan müsəlman cənazəsindən 50 qəpik alınır. Bərəyə 20 yük və 8 at və ya başqa heyvan yükləyirdilər [14, s. 115].

Naxçıvan əyaləti ərazisində yerləşən Duzdağdan duz çıxarılırdı. Duz ərazisi və çıxarılması da iltizama verilmişdi. Duz iltizamı min түмәнə verilmişdi. Bu maddəyə görə iltizamçı duzun hər batmanı üçün 8 qəpik, 1 yük duzun xaricə aparılmasına görə də 8 qəpik alırdı. Lakin əldə olunan gəlirin dördü biri duz qırıqlarına çatırdı [14, s. 114]. Duz çıxarılması ilə Şıxmahmud kəndinin əhalisi məşğul ola bilirdi. Əvvəllər bu işlə Cəhri kəndinin sakinləri məşğul olurdu və onun üçdə bir hissəsini alırdılar, sonra Kəlbəli xan bu hüququ onlardan alıb Şıxmahmud kəndinin əhalisinə vermişdir.

Gəlirin müəyyən hissəsini sabun, tütün və duz satışından əldə edilən vergilər təşkil edirdi. Sabun satışından gömrük toplamaq hüququnu almış şəxs xəzinəyə hər il 60 түмән verməli idi. İcarədar bölgədə sabunun bişirilməsi və satılması üzərində nəzarət edir və haqqını alırdı. Naxçıvan dairəsində icarədarın icazəsi olmadan heç kəs sabunu nə bişirə, nə də sata bilirdi. İcarədar sabunu istədiyi qiymətə verirdi [12, s. 100].

Rəiyyət vergilərlə yanaşı, biyar və əvariz adlı mükəlləfiyyətlər yerinə yetirirdi.

Naxçıvan bölgəsində də başqa ərazilərdə olduğu kimi, torpaq üzərində mülkiyyətin müxtəlif formaları var idi. XIX əsrdə bölgədə torpaq mülkiyyətinin iki əsas forması geniş yayılmışdı: mülk və tiyul torpaq sahələri. Bununla bərabər, Naxçıvan ərazisində xana məxsus olan “xalisə”, dini müəssisələrə aid olan “vəqf” və kənd icmasının ixtiyarında olan “camaat torpaqları” adlı torpaq mülkiyyəti formaları olmuşdur. Belə ki, Mərənd mahalının bir neçə kəndini tiyul olaraq Zaman xan və Məhəmməd xan Kəngərlilərə verilməsi haqqında Abbas Mirzə xüsusi fərman vermişdir [17, s. 32]. “Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri” əsərindən məlum olur ki, Camaldın kəndinin Ehsan xanın, Bənəniyar kəndinin Hüseyn xanın, Xanağa kəndinin isə Nəzərəli xanın tiyulları olmuşdur [14, s. 156-157]. Gal kəndinin torpaqları 5 mülkədara məxsus idi [6, v. 76]. Naxçıvan şəhərinin ətrafındakı torpaqlar tiyul olaraq Novruz bəyə verilmişdir [12, s. 92]. Tiyul sahibi olan şəxs və ya tiyuldar ona verilən torpaqlardan toplanılan vergilərin sahibi idi və götürdüyü məhsulun müəyyən hissəsini xəzinəyə göndərməli idi.

Naxçıvan mahalının Qoşadizə kəndinin mülkədarları vergi kimi 61 түмән 14 pənahabad 4 şahı pul və 84 xalvar taxıl [4, v. 183], Nehrəm kəndinin mülkədarları 294 түмән 1 pənahabad 9 şahı pul, samanının əvəzinə 66 түмән 19 pənahabad və 155 xalvar 6,25 batman taxıl, sakinlər isə 155 түмән 15 pənahabad pul [4, v. 183], Təzəkəndin mülkədarı 167 түмән 12 pənahabad, samanının əvəzinə 27 түмән 8 şahı pul, 108 xalvar 4 batman taxıl, sakinlər isə 157 түмən 7 pənahabad 5 şahı pul [4, v. 194], Yəmxana kəndinin mülkədarları 57 түмən 1 pənahabad 4 şahı, samana görə 5 түмən 16 pənahabad 1 şahı pul və 23 xalvar 5,5 batman taxıl [4, v. 196], Şəkərabad kəndinin mülkədarları 63 түмən 5 pənahabad 9,5 şahı, samanının əvəzinə 7 түмən 5 pənahabad 9,5 şahı, samanının əvəzinə 7 түмən 5 pənahabad 2,5 şahı pul, 29 xalvar 1,25 batman taxıl, sakinlər isə 3 түмən 11 pənahabad 5 şahı pul [4, v. 206], Yarımcə kəndinin mülkədarları 109 түмən 16 pənahabad 6,5 şahı, samanının əvəzinə 5 түмən 3 şahı pul, 34 xalvar 15,5 batman taxıl, sakinlər isə 42 түмən 5 şahı pul [4, v. 208], Kültəpə kəndinin mülkədarları 71 түмən 14 pənahabad samanının əvəzinə 8 түмən, 7,5 pənahabad pul, 34 xalvar 22 batman taxıl, sakinlər isə 5 atlı döyüşçü [4, v. 221], Vayxır kəndinin mülkədarları

97 түmən, sakinləri isə 57 түmən 2 minaltun, samana görə 11 түmən pul [4, v. 224] ödəyirdilər. Beləliklə, aydın olur ki, mahalın 8 kəndinin mülkədarları (bu mahalda 59 kənd olmuşdur) 919 түmən 49 pənahabad 33 şahı pul və 467 xalvar taxıl, kənd sakinlərinə gəldikdə isə onlar 414 түmən vergi ödəyirdilər. Təbii ki, vergilərin miqdarı təkcə bununla kifayətlənmirdi.

Naxçıvan əyalətinin mühüm mahallarından biri də Dərələyəz idi. Dərələyəzin 78 kəndində 7.736 nəfər yaşayırdı ki, bunun 4.583 nəfəri müsəlmanlar idi [10, s. 508]. İran hökumətinin vaxtında pul şəklində Dərələyəz mahalından 2 min түmən vergi alınır. 8 kəndin əhalisi 42,25 xalvar taxıl verirdi. Dərələyəz mahalı şahzadə Aleksandra əlavə olaraq 2 min түmən pul verirdi. Şərqi Dərələyəz əhalisi isə bəxşiş kimi ildə 100 batman yağ və 300 qoyun verirdilər [10, s. 403-404].

Məvazixatın mahalı Naxçıvan əyalətinin mərkəz hissəsində yerləşirdi. Ərazinin sərhədləri Dərələyəz mahalı, Xok mahalı və Naxçıvan mahalı ilə idi. Mahalın tərkibində 9 kənd var idi. Mahalın ərazisində 2.643 nəfər əhali yaşayırdı [10, s. 371]. İran dövlətinin vaxtında Cəhri kəndindən başqa Məvazixatın mahalının bütün kəndləri xəzinəyə məxsus idi. Vəliəhd şahzadə Abbas Mirzə onlardan yığılan vergini mayor Şeyxəli bəyə verirdi ki, rəisi olduğu süvarilərin atları üçün yem alsın. İndi isə mayor Şeyxəli bəy bildirir ki, həmin kəndlər ona tiyul kimi verilmişdir.

Cəhri kəndindən başqa Məvazixatın mahalının qalan kəndləri Naxçıvan mahalının Arınc, Yuxarı və Aşağı Remeşin və Kükü kəndləri ilə birlikdə 10 түmən 8 pənahabad 7 şahı pul, 24 xalvar 10,5 batman taxıl ödəyirdilər [f. 24, siy. 1, s. v. 356, v. 155].

Xok mahalı Naxçıvan əyalətinin qərb hissəsində yerləşməklə Dərələyəz dağlarının son çıxıntısının ayırdığı, Şərur və Naxçıvan mahalları arasındakı düzənliyi tutur. Mahal şimalda Dərələyəz mahalının dağları, qismən Məvazixatın mahalı, şərqdə Naxçıvan mahalı, cənubda Araz çayı, qərbdə isə Şərur mahalı ilə həmsərhəddir.

Xok mahalının ümumi əhalisi 1.599 nəfərdir. Mahalın tərkibində 9 kənd olmuşdur. Ən böyük kəndlər isə Qarabağlar və Şahtaxtı kəndləridir. Hər iki kənd mülkədara 40 xalvar 10 batman taxıl, 91 түmən 12 pənahabad pul, kənd sakinləri isə 29 түmən 1 pənahabad, samana görə əlavə 12 түmən 5 şahı pul ödəyir və 9 süvari əsgər verirdilər [10, s. 374, 384]. Qarabağlar torpağı polkovnik Ehsan xanın qardaşı kapitan Fərəc ağaya məxsus idi. Şahtaxtı isə tiyul kimi Hacı İsay Sultana aid idi.

Ordubad dairəsində vergi və mülkəlləfiyyətlər. Ordubad dairəsi Ordubad şəhərindən, Ordubad mahalından, Əylis, Dəstə, Biləv və Çənnəb mahallarından ibarət idi. Şəhərdə 3.444 nəfər, Ordubad mahalında 843 nəfər (9 kənddə), Əylis mahalında 1.886 nəfər (5 kənddə), Dəstə mahalında 1.879 nəfər (14 kənddə), Biləv mahalında 2.317 nəfər (19 kənddə) və Çənnəb mahalında 606 nəfər (5 kənddə) əhali yaşayırdı. Bütövlükdə Ordubad dairəsinə 1 şəhər və 5 mahal daxil idi ki, bu mahalların tərkibində 52 kənd var idi. Ordubad dairəsinin ümumi əhali sayı 10.975 nəfər idi.

XIX əsrdə Naxçıvan əyalətində olduğu kimi, Ordubad dairəsində də mülk və tiyul torpaq sahələri mövcud idi. Bununla yanaşı, torpaq mülkiyyətinin başqa formaları da olmuşdur. 1831-ci il kameral təsvirin materiallarına görə Xanağa kəndində (Dəstə mahalı) mülk torpaqlarının dördədən üç hissəsi xəzinənin, dördədən bir hissəsi isə Əhməd Sultanın idi [10, s. 607].

Ordubad dairəsinin mühüm şəhəri Ordubad idi. Şəhər 5 hissədən ibarət idi. Şəhərdə 3.444 nəfər əhali yaşayırdı. Bunun 182 nəfəri İrandan köçürülmüş ermənilər idi. Ordubad şəhəri min түmən vergi ödəyirdi. Gömrük (rahdarlıq), boyaqxana, ştempel vurmaq, dabbaqxana, sabun bişirmə, tütün, tərəzi-mizan, duz satışı, ayaqqabı və at nalı düzəltmək iltizama verilirdi. Bunlardan 2.800 түmən vəsait əldə edilirdi.

Ordubad şəhərində kömürsatanlar da vergi verirdilər. Karvansaralardan, dəyirmanlardan, qarovulxanalardan, ipəkayırma müəssisələrindən əlavə vergilər əldə edilirdi.

Ordubad mahalında 9 kənd var idi. Burada mülkədar yox idi və torpaq sakinlərə məxsus idi. Toplanan vergilər haqqında məlumatlar daha çox İran hökuməti dövrünə aiddir. Aşağı Əndəmiç kəndi (197 nəfər) 77 түmən pul və 1 xalvar 14 batman taxıl, Yuxarı Əndəmiç kəndi (111 nəfər) 98 түmən pul və 3 xalvar 12,5 batman taxıl, Nüsnüs kəndi (114 nəfər) 96 түmən 2 minaltun pul və 7,5 xalvar taxıl,

Anabad kəndi (18 nəfər) 20 түmən pul və 0,5 xalvar taxıl, Gənzə kəndi (60 nəfər) 52 түmən pul və 3,5 xalvar taxıl, Kotan (Kotam) kəndi (57 nəfər) 80 түmən pul və 2 xalvar taxıl, Kilit kəndi (154 nəfər) 100 түmən pul və 2 xalvar taxıl, Karçevan kəndi (154 nəfər) 56 түmən 3 minaltun pul, Gülyaman kəndi (28 nəfər) vergiləri Yuxarı Əndəmiç kəndi ilə birlikdə ödəyirdilər. Ümumiyyətlə, Ordubad mahalında 843 nəfər əhali yaşayırdı ki, onlar da 579 түmən pul və 19,5 xalvar 26,5 batman taxıl ödəyirdilər.

Əylis mahalı 5 kənddən ibarət idi və burada 1.886 nəfər əhali yaşayırdı. Yuxarı Əylis kəndi ildə 823 түmən 5 minaltun, kənd sakinləri isə 20 xalvar 7,5 batman taxıl ödəyirdilər [5, v. 7]. Varqirt kəndinin sakinləri 275 түmən 6 minaltun və 9 xalvar 11 çərək taxıl, Nüvədi kəndi 50 түmən, Aşağı Əylis kəndi 382 түmən pul və 15 xalvar 1,5 batman taxıl, Mirzə Cəfər Dizəsi kəndi pulla vergini Düyün kəndi ilə bir yerdə və 1,5 xalvar taxıl ödəyirdilər. Aydın olur ki, Əylis mahalının pulla ödədiyi verginin dəyəri 1530 түməndən və taxıldan ibarət olmuşdur.

Dəstə mahalı 14 kənddən ibarət olmaqla burada 1.879 nəfər əhali yaşayırdı. Dəstə kəndi 600 түmən, Xanağa kəndi 55 түmən 3 minaltun 6 şahı, Ağrı kəndi 40 түmən 35 şahı, Vənənd kəndi 323 түmən 6 minaltun, Vələver kəndi 85 түmən 5 minaltun, Dehsar (Disar) kəndi 30 түmən, Gal kəndi 5 mülkədara 57 түmən, Danaqurt kəndi 236 түmən 3 minaltun, Dırnis kəndi 157 түmən 6 minaltun, Kələki kəndi 76 түmən, Unus kəndi 51 түmən 6 minaltun 4 abbasi, Pəzməri kəndi 22 түmən 3 minaltun, Cəfərxan Dizəsi 36 түmən və Lütfuli Sultan Dizəsi isə 18 түmən pulun müəyyən edilmiş miqdarda xəzinəyə və müxtəlif mülkədarlara ödəyirdi. Ümumiyyətlə, Dəstə mahalının illik vergisi təqribən 1701 түməndən artıq idi [6, v. 117-139].

Biləv mahalı Dəstə, Cənnəb və Əlincəçay mahallarının arasında yerləşir. Mahalın tərkibində 19 kənd var idi ki, bu kəndlərin əhalisi 2.317 nəfər idi. Kənd əhalisi müxtəlif xarakterli vergilər verir və mükəlləfiyyətlər icra edirdilər. Kameral təsvirdə Biləv mahalının bir sıra kəndlərinə aid vergi ödəmələri göstərilməmişdir. Lakin məlum faktlara görə kəndlərin əhalisi 1454 түmən pul və müəyyən miqdarda taxılı xəzinəyə və mülkədarlara ödəyirdi. Mülkədarların özləri də xəzinəyə vergi verirdilər. Bu onların malik olduqları torpağa görə idi. Mirzə Ağa 12 түmən, Hacı Abutalıb 8 түmən, Mirzə Əbülhəsən 6 түmən və b. vergi ödəyirdilər [10, s. 630].

Ordubad dairəsinin mahallarından biri də Çənnəb mahalıdır. Mahal əsasən Urmuş çayı boyunca, onun ətraflarında yerləşir. Mahalın cəmi 5 kəndi olmuşdur. Bu kəndlərdə 606 nəfər əhali yaşamışdır. Kəndlərin əhalisi il ərzində 725 түmən pul və taxıl ödəyirdilər.

Beləliklə, Ordubad dairəsinin mahallarında yaşayan kəndlilər xəzinəyə və mülkədarlara 7115 түmən pul və taxıl vergi kimi verirdilər. Bütün mahal və kəndlərdə olduğu kimi, Ordubad dairəsinin mahal və kəndlərində də təsərrüfatçılar həftənin müəyyən edilmiş günlərində mülkədarların təsərrüfatlarında işləyir və onların tələb etdiyi mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdilər.

Nəticə. Beləliklə, aydın olur ki, Rusiya tərəfindən Şimali Azərbaycan işğal edildikdən sonra ərazinin inzibati ərazisi və əhalisi siyahıya alınmağa başlanılmışdır. 1831-ci ilə qədər Paskeviçin tapşırığı ilə bu işə başlanılmış, lakin nəticələrdən Paskeviç razı qalmamışdır. Son nəticədə Paskeviç İ.Şopeni Erməni əyalətinə dəvət etmiş və bu işi ona tapşırılmışdır. İ.Şopen ilk növbədə müəyyən etmişdi ki, 1828-ci ildən əvvəl Qacarlar hökumətinin vaxtında Naxçıvan əyalətindən 90.083 rubl 50 qəpik, Dərələyəz mahalından 2.000 rubl və 1.932 xalvar 90 batman taxıl, Ordubad dairəsindən isə 40.000 rubl və 452 xalvar taxıl vergi yığılmışdır. Gümüş pulla cəmi 134.083 rubl 50 qəpik və 2.424 xalvar 90 batman taxıl edir.

İ.Şopenin rəhbərliyi ilə hazırlanmış Kameral təsvirlərdən (1831, 1832) aydın olur ki, əhalidən alınan vergilər pulla və natural şəkildə tətbiq edilmişdi. Naxçıvan əyalətində və Ordubad dairəsində adamlardan (15 yaşına çatmış hər bir müsəlmandan), evlərdən, mal-qaradan, əkinlərdən, dəyirman-dan, sənətkarlardan, ticarətçilərdən, toplanan məhsuldan, iltizama verilən sahələrdən, ermənidən (2 gümüş rubl), kilsədən, sudan istifadədən və b. sahələrdən vergi verilirdi. Bununla yanaşı, müəyyən edilmişdir ki, vergi yığanların özbaşnalığı ucbatından vergilər kəndlilərin həyat şəraitini çətinləşdirir, onların narazılığına səbəb olurdu. Nəticədə bəzən rəiyyətlər vergi ödəməkdən boyun qaçıırırdılar.

Kəndlilər müxtəlif mükəlləfiyyətlər də yerinə yetirirdilər. Bir sıra hallarda mükəlləfiyyətlər vergi ilə əvəz olunurdu. Bəzən kəndlilər qarovulçuluq edir, tikinti işlərinə cəlb edilir, vergi toplayanların qulluğunda durur, kənd təsərrüfatı məhsullarının daşınmasına cəlb olunur və s. İctimai mükəlləfiyyətlər kənd idarəsinin, kənd məktəblərinin, ictimai tikintilərin, ruhanilərin, bərbərlərin, kətxudaların, mirzələrin, sahə qarovulçularının saxlanılmasına və s. sərf edilirdi. Lakin vergi və mükəlləfiyyətlər hər bir ərazinin, kəndin, təsərrüfatın xarakter xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. IV c. (XIX əsr), Bakı: Elm, 2007, 504 s.
2. Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi (AMDTA): F. 24, siy. 1, sax. vah. 353 (Naxçıvan şəhərinin kameral təsviri).
3. AMDTA: F. 24, siy. 1, sax. vah. 354 (Əlincəçay mahalının kameral təsviri).
4. AMDTA: F. 24, siy. 1, sax. vah. 355 (Naxçıvan mahalının kameral təsviri).
5. AMDTA: F. 24, siy. 1, sax. vah. 358 (Əylis mahalının kameral təsviri).
6. AMDTA: F. 24, siy. 1, sax. vah. 359 (Dəstə mahalının kameral təsviri).
7. AMDTA: F. 24, siy. 1, sax. vah. 360 (Biləv mahalının kameral təsviri).
8. AMDTA: F. 24, siy. 1, sax. vah. 361 (Çənnab mahalının kameral təsviri).
9. AMDTA: F. 24, siy. 1, sax. vah. 372 (Ordubad mahalının kameral təsviri).
10. AMDTA: F. 24, siy. 2, sax. vah. 6 (Ordubad şəhərinin kameral təsviri).
11. Əhmədli N. Naxçıvan əyalətinin və Ordubad dairəsinin kameral təsviri. 1831. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 712 s.
12. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri / Araşdırma qeyd və şərtlərin müəllifi H.Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, 2001, 376 s.
13. Rəhimov Y. Naxçıvan XIX əsr rus mənbələrində. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 180 s.
14. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2008, 264 s.
15. Григорьев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб, 1833, 263 с.
16. Мильман А. Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков. Баку: Азернешр, 1966, 318 с.
17. Никитин К.Н. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд / Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. 2, Тифлис, 1882, с. 109-142.
18. Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку: Озан, 1999, 156 с.
19. Шопен И. Исторический памятник Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб, 1852, 1231 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: haciyev.i1951@gmail.com

Ismayil Hajiyev

TAXES AND OBLIGATIONS IN THE ORDUBAD DISTRICT AND THE NAKHCHIVAN REGION

The article discusses the implementation of a population census in the khanates of Northern Azerbaijan subsequent to the annexation by the Russian army, as well as the taxes imposed on the populace and the responsibilities that they were required to fulfill. The investigation focused on taxes collected primarily from the Nakhchivan region and the Ordubad district, their fundamental principles, types of taxes, taxes levied in kind and cash, and the amount of taxes collected from regions,

districts, and counties, areas subjected to tax farming. Analyses were conducted utilizing authentic sources. The article studies how the gender of the population, marital status, as well as the differences in taxes levied on representatives of different religions were considered when collecting taxes.

The study also examined the duties that the population had to perform. It is specified that in some cases they were replaced by taxes, servicing Khan's servants and feeding them.

Keywords: *Nakhchivan region, Ordubad district, cameral descriptions, taxes, duties.*

Исмаил Гаджиев

НАЛОГИ И ПОВИННОСТИ В ОРДУБАДСКОМ ОКРУГЕ И В НАХЧЫВАНСКОЙ ОБЛАСТИ

В статье говорится о введении переписи населения ханств Северного Азербайджана после аннексии русской армией, а также о налогах, взимаемых с населения, и повинностях, которые оно должно было выполнять. К исследованию были привлечены налоги, собираемые в основном с Нахчыванской области и Ордубадского округа, их основные принципы, виды налогов, налоги, взимаемые в натуральной и денежной форме, объемы налогов, собиравшихся с областей, округов и уездов, области, отдававшиеся на откуп, проведен анализ на основе фактических материалов. Рассмотрено, как при сборе налогов учитывался пол населения, семейное положение, а также различия налогов, взимаемых с представителей разных религий.

В ходе исследования также изучены повинности, которые должно было выполнять население, уточняется, что в некоторых случаях они заменялись налогами, обслуживанием ханских слуг и их кормлением.

Ключевые слова: *Нахчыванская область, Ордубадский округ, камеральные описания, налоги, повинности.*

Daxilolma tarixi: İlkin variant 06.01.2025

Son varant 24.01.2025